

سقوط تعهدات منشأ با امضاء اسناد تجارتي

سمیه احمدی مجدآبادی^۱

چکیده

با صدور سند تجاری و تسلیم آن، پرداخت صورت نمی‌گیرد و یا تعهد قبلی ساقط نمی‌شود، بلکه با وصول سند تجاری است که هم تعهد ناشی از سند تجاری ایفا می‌شود و هم تعهد منشأ ساقط می‌شود. با وجود اینکه سند تجاری طبق وصف تجریدی خود ایجاد تعهد می‌کند، اصل بر بقای تعهد منشأ است تا زمانی که سند تجاری پرداخت شود.

در بین حقوقدانان ما در این مورد تقریباً اتفاق نظر وجود دارد و این اصل در بسیاری از سیستم‌های حقوقی خارجی نیز پذیرفته شده است، اما با این وجود، نظریه دیگری نیز وجود دارد که معتقدند با صدور سند تجاری و تسلیم آن به طلبکار، تعهد منشأ ساقط می‌گردد. معتقدان به این دیدگاه به «وصف جایگزینی سند تجاری» قائل‌اند. اگرچه قبول دارند که سند تجاری تعهد به پرداخت است نه پرداخت، اما معتقدند که تعهد ناشی از سند تجاری جایگزین تعهد اصلی می‌گردد و در واقع در اینجا نوعی تبدیل تعهد صورت می‌گیرد.

کلید واژه‌ها: تبدیل تعهد، سقوط تعهد، اسناد تجاری

^۱ - دانشجوی کارشناسی ارشد فقه و حقوق اسلامی دانشگاه شهید مطهری

مقدمه

در مورد اسناد تجاری، بحث مهمی که بین حقوقدانان است این است که آیا اسناد تجاری موجب سقوط تعهد می‌شود یا خیر؟

مثلاً اگر مستأجر مال الاجاره را پرداخت نکرده بود آنگاه برای پرداخت بدهی اقدام به صدور چک نمود آیا صدور چک موجب برات ذمه مستأجر از مال الاجاره می‌شود یا خیر؟ ثمره این مطلب در این نکته است که اگر ما صدور چک را موجب برائت ذمه بدانیم، دارنده چک فقط مجاز به اقامه دعوی نسبت به پرداخت وجه چک است ولی حق اقامه دعوی نسبت به مال الاجاره را نخواهد داشت، چرا که صدور چک موجب سقوط تعهد مستأجر نسبت به مال الاجاره شده است، در حقیقت صدور چک موجب تبدیل تعهد مال الاجاره به تعهد پرداخت وجه چک شده است که لازمه این تبدیل تعهد، سقوط تعهد قبلی است. این نظریه اکثریت قضات حقوقی است.

اما در دیدگاه دیگر صدور چک موجب سقوط تعهد مال الاجاره نمی‌شود بلکه در جهت تقویت و تأکید همان تعهد قبلی است که به موجب این دیدگاه متعهد له همچنان که می‌تواند نسبت به درخواست وجه چک اقدام دعوی کند، می‌تواند نسبت به پرداخت مال الاجاره هم اقامه دعوی نماید.

تعاریف

تعهد همیشه پا برجا نمی ماند و پس از آنکه به وجود آمد ممکن است به سببی از بین برود. قانون مدنی ایران در ماده ۲۶۴ خود، شش سبب از اسباب سقوط تعهدات را بر شمرده است. (شهیدی، ۱۳۷۳، ص ۲۳) تعهد تجاری نیز، مانند هر تعهد قراردادی، مطابق قواعد عام ساقط می شود. (اسکینی، مجله حقوقی دادگستری، ص ۲۱)

حال سوال این است که آیا اسناد تجاری موجب سقوط تعهدات می شود یا خیر؟ در تحلیل ارتباط این بحث با اصل مسأله باید گفت که این بحث مربوط به کیفیت جایگزینی می شود. در حقیقت می توان گفت تمام حقوقدانان اصل قابلیت جایگزینی اسناد به جای نقد را پذیرفته اند، اما اختلاف در این نکته است که این جایگزینی به چه کیفیتی است؟ آیا این جایگزینی تبدیل تعهد است که موجب سقوط تعهد سابق است یا تعهد جدیدی برای تأکید تعهد گذشته است.

برای روشن شدن مطلب ابتدا تعاریف مرتبط با بحث آورده می شود.

اسناد تجاری : اسناد تجاری در معنای خاص به اسنادی اطلاق می شود که قابل نقل و انتقال بوده و متضمن دستور پرداخت مبلغ معینی به رؤیت یا به سر رسید کوتاه مدت می باشند و به جای پول وسیله پرداخت قرار می گیرند و از امتیازات و مقررات ویژه قانونی تبعیت کنند. (اخلاقی، ۱۳۷۶، ص ۲۹)

تبدیل تعهد : قانون گذار از تبدیل تعهد تعریفی نکرده و از حقوق فرانسه اقتباس کرده است. تبدیل تعهد یک عمل حقوقی است که دو اثر ذیل را دارا است :

۱- تعهد سابق را با جانشین کردن تعهد نو از بین می برد.

۲- تعهد جدیدی را به جای آن می نشاند (لنگرودی، دایره المعارف حقوق مدنی و تجارت، ۱۳۸۸، ص ۶۰۸)

از بین ۶ سبب سقوط تعهدات، وفای به عهد و تبدیل تعهد در اسناد تجارتي بررسی می‌شود.

وفای به عهد

اولین موردی که در ماده ۲۶۴ ذکر شده، وفای به عهد است. وفای به عهد یا اجرای تعهد معمولی‌ترین وسیله سقوط تعهد است (شهیدی، ۱۳۷۳، ص ۲۵)

در ماده ۲۷۵ قانون مدنی ایران آمده است «متعهد را نمی‌توان مجبور نمود که چیز دیگری به غیر آنچه که موضوع تعهد است را قبول نماید اگر چه آن شیء قیمتاً معادل یا بیشتر از موضوع تعهد باشد.»

بر طبق ماده ۲۷۵ قانون مدنی اگر متعهد له این تبدیل را نپذیرد نمی‌توان او را مجبور کرد به جای موضوع تعهد چیز دیگری را قبول کند یعنی نمی‌توان از او خواست به جای پول کالای دیگری بگیرد ولی مفهوم مخالف ماده مزبور می‌رساند که اگر متعهد له این تغییر را بپذیرد، چنین چیزی میسر است. (بهرامی احمدی، ۱۳۹۰، ص ۶۰۸)

در حاشیه ماده ۲۷۵ آمده است : دادن چک به جای وجه نقد، تسلیم به غیر جنس است و متعهد له مجبور به قبول آن نیست مگر اینکه طرفین هر دو در بانک حاضر بوده و امتناع از تسلیم چک، کار لغو باشد. (لنگرودی، مجموعه محشی قانون مدنی، ۱۳۷۹، ص ۲۲۷)

اصولاً برای تحقق ایفای تعهد و براءت ذمه متعهد، لازم است متعهد عین مورد تعهد یا فردی از افراد کلی موضوع تعهد را به متعهد له تسلیم کند. اما این اصل مانع آن نمی‌شود که متعهد با موافقت متعهد له موضوع دیگری را در مقام وفای به عهد به جای موضوع تعهد به متعهد له بدهد. طرفین می‌توانند با تبدیل تعهد به تعهد جدید موضوع تعهد را تغییری دهند، اما آنچه در اینجا بررسی می‌شود و در عرف نیز معمول است صرفاً ایفای تعهد با تأدیه چیزی است که با موضوع تعهد متفاوت است، بدون اینکه مسبوق به اراده طرفین بر تبدیل تعهد یا تشکیل عقد خاصی باشد (شهیدی، ۱۳۷۳، ص ۴۷)

در تفسیر ماده ۲۷۳ آمده است : طلبکار را نمی‌توان به پذیرش چک اجبار کرد یا امتناع او از قبول چک را مبنای اجرای ماده ۲۷۳ ق.م. کرد. ولی اگر طلبکار آن را بپذیرد نمی‌تواند پیش از رجوع به بانک آن وارد کند. (کاتوزیان، قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی، ۱۳۷۷، ص ۲۴۴) پس طلبکار در پذیرش اسناد تجاری اختیار دارد (کاتوزیان، قواعد عمومی قراردادها، ج ۴، ۱۳۶۸، ص ۲۷)

در اینکه اسم این بحث چیست بین حقوقدانان اختلاف است. عده‌ای اسم این بحث را «تبدیل ایفاء تعهد» گذاشته‌اند تا با «تبدیل تعهد» اشتباه نشود. (بهرامی احمدی، ۱۳۹۰، ص ۶۰۸)

عده‌ای عنوان این فرض را «ایفاء تعهد به وسیله تا دیه مال یا عملی که مورد تعهد نیست» گذاشته‌اند. (شهیدی، ۱۳۷۳، ص ۴۷)

در مورد ماهیت حقوقی تبدیل ایفاء تعهد بین حقوقدانان اختلاف است. حقوقدانان قدیم رم از جمله اولپین آن را معاوضه می‌دانستند. عده‌ای آن را تبدیل تعهد می‌دانند. (امامی، حقوق مدنی، ج ۱، ۱۳۷۷، ص ۳۲۲) و بعضی آن را یک ایفای خاص دارای ماهیت مختلط با بعضی آثار بیع و معاوضه و تبدیل تعهد دانسته‌اند. به نظر می‌رسد که ماهیت حقوقی تبدیل ایفاء تعهد در همه موارد با تبدیل تعهد یکی نیست. زیرا تبدیل تعهد عبارتست از جایگزین کردن تعهدی به جای تعهد دیگر. (بهرامی احمدی، ۱۳۹۰، ص ۶۰۸)

تبدیل تعهد که یکی از علل سقوط تعهد به شمار آمده است عبارت است از این که تعهدی در نتیجه تغییر یکی از ارکان آن به تعهد دیگر تبدیل گردد. در این صورت، تعهد اول ساقط و تعهد دیگری جایگزین آن می‌شود. تبدیل تعهد یک عمل حقوقی و دارای ماهیت قراردادی است و از این رو قصد و رضا و اهلیت از شرایط آن محسوب می‌شود. (صفایی، ج ۲، ۱۳۹۲، ص ۲۵۵)

اگر تبدیل ایفاء به این شکل باشد تبدیل تعهد است ولی فرض این است که در تبدیل ایفاء، تعهدی از بین نمی‌رود و تعهد جدید جایگزین آن نمی‌شود بلکه در مقام ایفاء، مال دیگری به جای مال مورد تعهد به متعهدله

تأثیر متقابل تعهد براتی و رابطه حقوقی منشأ بر یکدیگر

تأثیر رابطه حقوقی منشأ بر تعهد براتی :

۱- مقتضای ویژگی اسناد تجاری یعنی «تجربیدی بودن اسناد تجاری» و اصل «عدم توجه ایرادات» این است که کیفیت رابطه حقوقی منشأ که علت صدور یا ظهورنویسی سند تجاری است، تأثیری در تعهد براتی نداشته باشد. به عبارت دیگر بر خلاف عقد حواله یا رهن یا سایر عقود تبعی که صحت آنها منوط به صحت رابطه حقوقی منشأ است (ماده ۷۳۳) تعهد براتی در عین حال که راجع به تعهد منشأ است، تابع آن نیست. از این رو بطلان یا از بین رفتن تعهد منشأ موجب بطلان یا بی اعتباری سند تجاری نمی شود (دمرچیلی، ص ۴۸۴)

۲- عدم لزوم توجیه منشأ تعهد براتی توسط دارنده : «... صدور چک مسلماً یا داعی عادی داشته یا داعی مصنوعی یا جنبه شرط ضمن قرارداد و امثال آن و نیز در نظر عرف عقل و بازار و بانکداری صدور و تحویل چک توسط دارنده حساب به منزله اقرار به دین است در موازین فقهی و شرعی اقرار به مجهول و مبهم مسموع و صحیح است و ۹ مکلف به بیان آن است نه مقوله و دلیلی بر اینکه مقوله ملزم به بیان و توجیه منشأ طلب خود در موازین فقهی و قانونی وجود ندارد و دادگاه در این رابطه مکلف به محصل نبوده و ... صدور حکم به برائت ذمه خوانده موجه نبوده است.»

تأثیر تعهد براتی بر رابطه حقوقی منشأ

اگرچه تعهد براتی از رابطه حقوقی منشأ جدا بوده و وجود و بقایش به آن بستگی ندارد لکن به این صورت هم نیست که این دو هیچ ارتباطی به یکدیگر نداشته باشند بلکه از آنجایی که تعهد براتی راجع به تعهد منشأ است؛ می تواند در آن مؤثر باشد. از آن جمله است :

۱- تنفیذ عقود غیر نافذ : وقتی رابطه حقوقی منشأ به علت وجود اکراه، اشتباه یا فضولی بودن ... تعهدی غیر نافذ به شمار می آید، چنانکه اشخاص ذیربط بعد از رفع اکراه یا اشتباه یا پی بردن به فضولی بودن عقد، برای

پرداخت یا وصول عوض، اجاره بها و ... قرارداد سند تجاری صادر کند یا بپذیرد یا ظهرنویسی کند، قرارداد را به طور عملی تنفیذ کرده است.

۲- تغییر در سر رسید منشأ: در صورتی که مدیون برای پرداخت دین خود سند تجاری صادر کند و طلبکار نیز آن را بپذیرد در واقع آنها به پرداخت دین و وصول طلب در سر رسید سند تجاری رضایت داده‌اند. از این رو اگر سر رسید سن طولانی‌تر از سر رسید تعهد منشأ باشد به معنی تمدید مهلت پرداخت دین و در صورتی که سر رسید سند کوتاه‌تر باشد، به معنی کمتر کردن مهلت ایفای تعهد منشأ است.

۳- تأثیر تعهد براتی در سر رسید تعهد منشأ در زمان شروع یا قلع مرور زمان تأثیر دارد.

۴- بر خلاف تعهد منشأ در صورت پرداخت قسمتی از وجه سند تجاری، دارنده موظف به پذیرش آن است.

(دمرچیلی، ص ۴۸۶)

شرایط اعمال حق ناشی از رابطه حقوقی سابق

پذیرفتیم که با صدور سند تجاری تعهد منشأ از بین نمی‌رود بلکه دارند سند دو وسیله (تعهد منشأ و تعهد براتی) برای رسیدن به حق خود در اختیار دارد. حال آیا دارنده سند می‌تواند برای وصول طلب خود از سند تجاری استفاده نکرده و به استناد تعهد منشأ حق خود را مطالبه کند؟ به نظر می‌رسد وقتی دارنده سند، سند مزبور را به عنوان وسیله وصول طلب خود می‌پذیرد در واقع بین صادر کننده سند یا ظهرنویس و دارنده سند قراردادی به این مضمون منعقد می‌شود که طلبکار برای وصول طلب خود از آن وسیله استفاده نکند- (کاتوزیان، قواعد عمومی قراردادها، ج ۴، ۱۳۶۸، ص ۱۲۷)

اما قلمرو قرارداد مزبور تا چه حد است؟ در صورت عدم قبول برات از طرف برات‌گیر یا عدم پرداخت وجه آیا دارنده می‌تواند آن اسناد را نادیده گرفته و استناد تعهد منشأ اقامه دعوی بکند؟

حقوقدانان معتقدند که گستره تعهد دارنده صرفاً تا به این حد است که در سر رسید مقرر به بانک محال علیه یا گیرنده برات یا متعهد سفته مراجعه بکند، دارنده سند تجاری دیگر تعهد نکرده است سایر اقدامات از قبیل اقامه دعوی و ... را نیز از طریق آن اسناد انجام دهد. از این رو به صرف مراجعه به محال علیه یا متعهد سند و عدم پرداخت می‌تواند از سند صرف نظر بکند. (دمرچیلی، ص ۴۸۶)

نتیجه

در اینکه صدور و تسلیم اسناد تجاری موجب برائت ذمه متعهد از تعهد مدنی و تبدیل آن به تعهد تجاری می‌شود یا خیر اتفاق نظر وجود ندارد.

دلایل طرفداران وصف جایگزینی : عده‌ای معتقدند که با صدور سند تجاری، دین مدنی ساقط شده و به تعهد تجاری تبدیل می‌شود. به تبع سقوط تعهد مدنی به واسطه تبدیل تعهد، کلیه تضمینات دین سابق نیز زایل می‌شود. این گروه در توجیه نظر خود به این دلایل استناد می‌کنند :

۱- سند تجاری صرفاً وسیله انجام تعهد است و با صدور سند تعهد جدیدی به وجود نمی‌آید بلکه تعهد سابق در سند ادغام می‌شود و ماهیت تعهد سابق تحول یافته و منقلب شده و به تعهد براتی تبدیل می‌شود.

۲- با صدور سند تجاری یا انتقال آن طرفین رابطه حقوقی (تعهد) سابق توافق می‌کنند که به جای تعهد سابق تعهد جدیدی که با ویژگی‌های خاص خود (تعهد براتی) به وجود آورده و آن را جایگزین تعهد سابق کنند.

دلایل مخالفان وصف جایگزینی : عده‌ای معتقدند هرگاه در معامله‌ای از سند تجاری مثل چک یا سفته به عنوان وسیله پرداخت ثمن استفاده شود، به صرف صدور و تسلیم سند، تا وقتی که وجه سند پرداخت نشده است، تعهد مدیون ساقط نشده و ذمه وی در قبال همان تعهد مدنی منشأ کماکان پابرجاست.

این گروه برای اثبات نظر خود به این دلایل تمسک می‌جویند :

۱- تبدیل تعهد به تراضی دو طرف نیاز دارد. این تراضی باید به قصد تبدیل تعهد باشد نه به منظور استفاده از سند تجاری به عنوان وسیله‌ای برای پرداخت.

۲- قصد ایجاد تعهد جدید به منظور زوال تعهد سابق باشد. در حالی که سند تجاری غالباً در تقویت تعهد پیشین دریافت می‌شود، نه برای اسقاط آن.

۳- اصل بر عدم تبدیل تعهد است. لذا چه منشأ تردید، سقوط تعهد یا ایجاد تعهد باشد، در هر حال اصل عدم را جاری می‌کنیم.

۴- اصل بر بقای تعهد سابق است مگر خلاف آن ثابت شود.

۵- مطابق ماده ۲۹۲ قانون مدنی، تبدیل تعهد به اعتبار یکی از صور تبدیل دین، تبدیل دائن، یا تبدیل مدیون محقق می‌شود. در حالی که صدور سند تجاری برای پرداخت بدهی مدنی مشمول هیچ یک از صور مذکور نیست.

بنابراین به اعتقاد این گروه صدور سند تجاری نوعی پیوند بین رابطه حقوقی سابق و تعهد برواتی ایجاد می‌کند تا در صورت عدم پرداخت وجه سند تجاری، ذینفع بتواند تعهد اصلی را مطالبه نماید.

منابع

۱- اخلاقی، بهروز، جزوه درسی دوره لیسانس دانشکده حقوق دانشگاه تهران، نیمسال اول ۱۳۷۶.

۲- اخلاقی، بهروز، جزوه حقوق تجارت کارشناسی ارشد حقوق خصوصی دانشگاه تهران، ۱۳۷۴.

۳- اسکینی، ربیعا، حقوق تجارت (برات، سفته، قبض، انبار، اسناد در وجه حامل و چک)

تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، چاپ دهم ۱۳۸۵.

۴- -----، مجله حقوقی دادگستری ۱۳۷۷، شماره ۲۳.

- ۵- امامی، سید حسن، حقوق مدنی، ج ۱، تهران، ناشر کتابفروشی اسلامی، چاپ نوزدهم ۱۳۷۷.
- ۶- بهرامی، بهرام، سلسله درس‌های حقوق تجارت کاربردی، وصف جایگزینی در اسناد تجاری، انتشارات روزنامه رسمی کشور، چاپ اول ۱۳۷۸.
- ۷- بهرامی احمدی، حمید، حقوق تعهدات و قراردادها (با مطالعه تطبیقی در فقه و مذاهب اسلامی و نظام‌های حقوقی) تهران، دانشگاه امام صادق «علیه السلام»، چاپ اول ۱۳۹۰.
- ۸- جعفری لنگرودی، محمد جعفر، دایره المعارف حقوق مدنی و تجارت، تهران، کتابخانه گنج دانش، چاپ اول ۱۳۸۸.
- ۹- -----، مجموعه محشی قانون مدنی، تهران، کتابخانه گنج دانش، چاپ اول ۱۳۷۹.
- ۱۰- دمرچیلی، محمد و علی حاتمی و محسن قرائتی، قانون تجارت در نظم حقوقی کنونی، تهران، انتشارات میثاق عدالت، چاپ پنجم.
- ۱۱- شهیدی، مهدی، سقوط تعهدات، تهران، کانون وکلای دادگستری، چاپ سوم ۱۳۷۳.
- ۱۲- شیوا رضوی، کاظم، رساله دکتری «گردش چک» دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران.
- ۱۳- صفایی، سید حسن، دوره مقدماتی حقوق مدنی (قواعد عمومی قراردادها)، ج ۲، تهران، نشر میزان، چاپ پانزدهم ۱۳۹۲.
- ۱۴- فرحنا کیان، فرشید، قانون تجارت در نظم حقوقی کنونی، تهران، نشر میزان، چاپ سوم ۱۳۸۹.
- ۱۵- کاتوزیان، ناصر، قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی، تهران، نشر دادگستر، چاپ اول ۱۳۷۷.
- ۱۶- -----، حقوق مدنی، قواعد عمومی قراردادها، ج ۴، تهران انتشارات بهنشر، چاپ اول ۱۳۶۸.
- ۱۷- نوبخت، یوسف، اندیشه‌های قضایی، انتشارات کیهان، چاپ چهارم ۱۳۷۲.